

EKONOMIKA

ZBIGNIEW KLIMIUK

Instytut Pracy i Spraw Socjalnych w Warszawie

STOSUNKI GOSPODARCZE I HANDLOWE ZSRR – NIEMCY W LATACH 1918–1940 (CZEŚĆ 2)

Economic and trade relations between the USSR and Germany in the period of 1918–1940 (part 2)

SŁOWA KLUCZOWE: Związek Radziecki, Niemcy, handel zagraniczny, stosunki handlowe, układ handlowy, obroty handlowe, eksport, import, przedstawicielstwo handlowe, cła i kontyngenty

KEYWORDS: Soviet Union, Germany, foreign trade, trade relations, trade agreement, trade turnover, export, import, trade representation, custom tariffs and quotas

ABSTRACT: The author analyzes in his paper the economic and trade relations between Germany and the Soviet Union in the period of 1918–1944. During this period trade relations with Germany constituted a continuation of relations between Tsarist Russia and Germany before World War I. The German-Soviet Economic Agreement of October 12, 1925, formed special conditions for the mutual trade relations between the two countries. In addition to the normal exchange of goods, German exports to the Soviet Union were based, from the very beginning, on a system negotiated by the Soviet Trade Mission in Berlin under which the Soviet Union was granted loans for financing additional orders from Germany. Trade with the Soviet Union, promoted by the first credit-based operations, led to a dynamic exchange of goods, which reached its highest point in 1931. In the early 1930s, however, Soviet imports decreased as the regime asserted power and its weakened adherence to the disarmament requirements of the Treaty of Versailles decreased Germany's reliance on Soviet imports. In addition, the Nazi Party's rise to power increased tensions between Germany and the Soviet Union. In the mid-1930s, the Soviet Union made repeated efforts at reestablishing closer contacts with Germany. The Soviets chiefly sought to repay, with raw materials the debts which arose from earlier trade exchange, while Germany sought to rearm, therefore both countries signed a credit agreement in 1935. That agreement placed at the disposal of the Soviet Union until June 30, 1937 the loans amounting to 200 million Reichsmarks which were to be repaid in the period 1940–1943. The Soviet Union used 183 million Reichsmarks from this credit. The preceding credit operations were, in principle, liquidated. Economic reconciliation was hampered by political tensions after the Anschluss in the mid-1938 and Hitler's increasing hesitance to deal with the Soviet Union. However, a new period in the development of Soviet-German economic relations began after the Ribbentrop–Molotov Agreement, which was concluded in August of 1939.

1. Handel zagraniczny ZSRR – Niemcy w latach wielkiego kryzysu

W 1929 roku wybuchł wielki kryzys gospodarczy, który objął także Niemcy, gdzie spowodował bardzo duży spadek produkcji przemysłowej i obrotów handlu zagranicznego. O ile obroty handlu zagranicznego Niemiec w 1929 roku wynosiły 27 mld RM, o tyle w 1932 (kiedy kryzys osiągnął apogeum) kształtowały się tylko na poziomie 10,4 mld RM. Oznaczało to, iż w okresie 4 lat spadły one aż 2,6-krotnie, osiągając w 1932 roku zaledwie 38,5% poziomu obrotów z 1929. W tym czasie ZSRR przystąpił do realizacji pierwszego planu 5-letniego i w końcowej fazie tego okresu, tj. w 1933 roku, w znacznym stopniu podniósł poziom swojej produkcji (J. S. 1930). W warunkach szybkiego wzrostu gospodarczego dużą rolę w jego przyspieszeniu odgrywał handel zagraniczny, który zaopatrywał przemysł w niezbędne maszyny i urządzenia, stwarzając podstawy do uruchomienia i rozszerzenia produkcji w kraju. Szczególną rolę w obrotach handlu zagranicznego ZSRR odgrywały w tym okresie Niemcy. Również i one w dużym stopniu były zainteresowane rozwojem stosunków handlowych z ZSRR, który mógł stać się bardzo ważnym rynkiem zbytu dla niemieckiego przemysłu (Strumtahl 1937). Niemcy przy ogromnym spadku zbytu na tradycyjnych rynkach zachodnich, produkując przede wszystkim dla zagranicznego odbiorcy, zainteresowane były rozwojem jak najlepszych stosunków z ZSRR. Nie wydaje się więc zaskakujące, że wielkość obrotów między ZSRR i Niemcami w tym okresie gwałtownie wzrosła (zob. tabela 1).

Tabela 1. Obroty handlu zagranicznego ZSRR – Niemcy w latach 1929–1932 (w mln rubli)

Lata	Obroty	Eksport	Import	Saldo
1929	1428,2	749,8	678,4	+ 71,4
1930	1591,2	717,0	874,2	- 157,2
1931	1882,0	450,8	1431,2	- 980,4
1932	1492,5	350,3	1142,1	- 791,8

Źródło: Wnieszniaja 1960, tab. VII i VIII

O wyższe ogólne obroty decydował olbrzymi wzrost importu radzieckiego z Niemiec, który rekompensował spadek radzieckiego eksportu do Niemiec. Wielkość obrotów w 1931 roku, kiedy to osiągnęły one maksimum, była o 22% wyższa niż w latach 1927–1929, przy czym import z Niemiec w tym okresie wzrósł aż o 65,2%. Do znacznego rozszerzenia radzieckiego importu z Niemiec przyczyniła się umowa o kredytach, których Niemcy udzieliły ZSRR na warunkach o wiele korzystniejszych niż kredyt w 1926 roku. Do podpisania nowej umowy doszło 14 kwietnia 1931 roku. Została ona poprzedzona rokowaniami w Moskwie, które prowadzone były od lutego. O znaczeniu tych rozmów dla Niemiec, w szczególności dla ich przemysłu bez zwracania uwagi na przesłanki polityczne, które w okresie wcześniejszym hamowały wzrost obrotów między obydwojoma krajami, świadczył

fakt udziału w rokowaniach prowadzonych z przedstawicielami Najwyższej Rady Gospodarczej ZSRR przedstawiciele największych firm przemysłowych, takich jak Zakłady Kruppa, Siemens, AEG itd.

Na mocy układu 14 kwietnia 1931 roku Najwyższa Rada Gospodarcza ZSRR przyjęła na siebie obowiązek rozlokowania między firmy niemieckie w okresie od 15 kwietnia do 31 sierpnia 1931 zamówień na ogólną sumę 300 mln RM, tj. powyżej poziomu transakcji handlowych dokonywanych do tej pory. O ile na podstawie 300 mln kredytu z 1926 roku w ciągu 12 miesięcy zostały rozlokowane zamówienia na ogólną kwotę 315,6 mln RM, o tyle na podstawie porozumienia z 14 kwietnia 1931 w ciągu 3,5 miesiąca rozlokowano zamówienia na ogólną sumę 345,1 mln RM (Torgowye odnoszenija SSSR 1938, 138). Do udzielenia kredytów w 1926 roku zostało utworzone konsorcjum bankowe, w skład którego weszło 27 banków niemieckich, natomiast w 1931 roku dyskontowaniem weksli otrzymywanych od ZSRR zajął się bezpośrednio Bank Rzeszy. ZSRR wykorzystywał te kredyty przede wszystkim do finansowania zakupu maszyn, metali żelaznych oraz wyrobów z nich. W związku z tym w znacznym stopniu wzrosła wielkość zakupionych maszyn w ujęciu wartościowym. O ile w 1927–1928 roku import maszyn z Niemiec wynosił 461 mln rubli, to w 1930 już 571,8 mln, w 1931 osiągnął poziom 825,4 mln, a w 1932 doszedł do 772,7 mln rubli. Z przytoczonych danych wynika, że w 1931 roku import maszyn i urządzeń był prawie 2-krotnie wyższy niż w okresie 1927–1928.

Dla Niemiec ZSRR stał się największym odbiorcą maszyn i urządzeń wywozonych z kraju, a jego udział w niemieckim eksporcie maszyn wynosił w 1931 roku 28%, a w 1932 aż 43%. Znaczny wzrost eksportu maszyn i wyrobów żelaznych z Niemiec do ZSRR spowodował przesunięcie się ZSRR z 10. miejsca zajmowanego w 1928 roku na 4. w 1931 oraz na 2. po Holandii w 1932 wśród niemieckich importerów. Udział ZSRR w ogólnym eksporcie Niemiec wynosił w 1931 roku 7,9%, a w 1932 – 10,9% (udział Holandii w 1932 wynosił 11,0%) (Kuczyński/Witkowski 1947, 67). Olbrzymiemu wzrostowi eksportu z Niemiec do ZSRR nie towarzyszył wzrost importu i mimo znacznego importu z ZSRR udział tego kraju w niemieckim imporcie pozostawał niewielki i wynosił w 1931 roku zaledwie 4,5%, a w 1932 – 5,8%, co dawało ZSRR 3. miejsce w niemieckim imporcie po USA (12,7%) i Holandii (5,9%). Jak podkreślono wcześniej, nie nadążał on za eksportem do ZSRR. Dlatego też ZSRR pod koniec 1931 roku podjął starania mające na celu zwiększenie eksportu do Niemiec – największego partnera handlowego (Statistisches Buch 1935). Wzrost protekcyjności w Niemczech w 1931 roku wyrażający się we wprowadzeniu ograniczeń dewizowych, jeszcze bardziej utrudniał zbytni towarów radzieckich na niemieckim rynku. Tymczasem pasywne saldo obrotów ZSRR z Niemcami osiągnęło tylko w 1932 roku zawrotną sumę 1,2 mld rubli (kurs bieżący). W związku z tym rząd radziecki zażądał poprawy warunków dla radzieckiego eksportu do Niemiec. Rozmowy dotyczące tego problemu zostały rozpoczęte 12 listopada 1931 roku i doprowadziły do podpisania protokołu gospodarczego 22 grudnia 1931,

potwierdzonego wymianą not z 6–7 maja 1932. Istotne w tym porozumieniu było to, że cały obrót handlowy między obydwooma krajami miał się dokonywać w markach niemieckich. Tak więc radzieckie organizacje handlowe otrzymywały przy eksporcie do Niemiec zapłatę w markach, również w markach ZSRR zobowiązany był uiszczać należność za towary sprowadzane z Niemiec. Poza tym porozumienie z 22 grudnia przewidywało obniżenie taryf celnych oraz całkowite zwolnienie z ceł dla pewnej grupy towarów, które odgrywały dużą rolę w radzieckim eksporcie do Niemiec (m.in. produkty ropy naftowej). Ratyfikacji porozumienia z 22 grudnia towarzyszyło zawarcie nowego porozumienia o ogólnych warunkach dostaw (15 czerwca 1932). Regulowało ono liczne szczegółowe problemy zawarcia i wykonania umów w dostawach. Najważniejszą jego część stanowiło porozumienie o terminie udzielonych kredytów oraz o ich oprocentowaniu (Grabska 1964). W porozumieniu nie była przewidziana ogólna suma dostaw, jak miało to miejsce we wcześniejszych porozumieniach o kredytach z 1926 oraz z 1931 roku.

Porozumienie z 22 grudnia o rozrachunkach w markach niemieckich i ulgach dla eksportu ZSRR do Niemiec, a także nowe porozumienie kredytowe były przesłankami dla rozlokowania nowych zamówień w niemieckim przemyśle (Torgowyje otnoszenija SSSR 1938, 140). W następstwie tego niemiecki eksport do ZSRR również w 1932 roku utrzymywał się na wysokim poziomie. Udział Niemiec w imporcie ZSRR wzrósł z 23,7% w 1930 roku do 37,2% w 1931 oraz 46,5% w 1932. Jeszcze większą rolę niż w globalnym imporcie odgrywały Niemcy na rynku artykułów przemysłowych, a zwłaszcza maszyn i urządzeń. W 1932 roku Niemcy dostarczyły ZSRR aż 56,4% wszystkich maszyn, jakie ZSRR sprowadził z zagranicy, w tym import urządzeń elektrycznych i energetycznych wynosił 48% całego radzieckiego importu tej grupy produktów. Niemcy w całym omawianym okresie znajdowały się na 1. miejscu w radzieckim imporcie (Smirnov 1960).

W radzieckim eksporcie udział Niemiec był o wiele niższy i wynosił w 1930 roku – 19,8%, w 1931 – 15,9% oraz w 1932 – 17,5%. W latach 1929–1933 w radzieckim eksporcie Niemcy znajdowały się stale na 2. miejscu za Wielką Brytanią, ustępując jej jednak bardzo wyraźnie (w 1932 udział Wielkiej Brytanii w radzieckim eksporcie osiągnął poziom 32,9%).

Jak już wcześniej wspomniano, w radzieckim imporcie z Niemiec dominowały wyroby gotowe, zwłaszcza maszyny. Strukturę towarową importu radzieckiego z Niemiec w latach 1928–1933 przedstawia tabela 2.

Z danych zawartych w tabeli 2 wyraźnie wynika, jak dużą rolę w omawianym czasie w imporcie z Niemiec odgrywały maszyny i urządzenia, których udział w ogólnym imporcie wahał się od 53,9% w 1929 roku do 67,5% w 1932. Warty odnotowania jest także fakt stale spadającego udziału wyrobów chemicznych, które w 1929 roku stanowiły jeszcze 12,8% globalnego radzieckiego importu z Niemiec, a w 1932 ich udział wynosił tylko 1,1%. Rzeczą charakterystyczną i znamioną był natomiast wzrost importu z Niemiec surowców mineralnych, a zwłaszcza

Tabela 2. Struktura towarowa importu ZSRR z Niemiec w latach 1929–1933 (w %)

Grupy towarowe	1929	1930	1931	1932
I. Maszyny i urządzenia	53,9	65,4	57,8	67,5
II. Artykuły konsumpcyjne pochodzenia przemysłowego	1,0	0,5	0,1	–
III. Artykuły chemiczne	12,8	6,2	2,5	1,3
IV. Surowce mineralne, paliwa, metale	17,4	19,1	34,7	29,7
V. Surowce pochodzenia roślinnego i zwierzęcego	12,8	4,2	1,4	0,4
VI. Materiały budowlane	0,6	1,4	1,9	0,8
VII. Środki żywności	0,0	2,2	0,8	0,2
VIII. Żywe zwierzęta	1,5	1,0	0,8	0,0
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960, tab. VIII

metali żelaznych. W 1931 roku udział tej grupy, tj. surowców mineralnych, w całym imporcie wynosił 34,7%, spadł natomiast prawie do 0 w ostatnich latach kryzysu udział surowców pochodzenia roślinnego i zwierzęcego. Do najważniejszych wyrobów importu radzieckiego z Niemiec należały w tym okresie: sprzęt dla kopalń i hut, którego udział w globalnym imporcie z Niemiec w 1931 roku wynosił 25,0%, oraz urządzenia elektryczne i energetyczne (12,8% całego radzieckiego importu z Niemiec). W eksporcie ZSRR do Niemiec przy stale spadających obrotach została utrzymana przewaga surowców, zwłaszcza pochodzenia roślinnego i zwierzęcego. Strukturę towarową eksportu w tym okresie prezentuje tabela 3.

Tabela 3. Struktura towarowa eksportu ZSRR do Niemiec w latach 1929–1932 (w %)

Grupy towarowe	1929	1930	1931	1932
I. Maszyny i urządzenia	0,0	0,0	0,5	2,3
II. Artykuły konsumpcyjne pochodzenia przemysłowego	3,4	4,1	3,4	5,5
III. Artykuły chemiczne	1,2	3,0	3,2	2,7
IV. Surowce mineralne, paliwa, metale	12,8	12,5	11,4	19,7
V. Surowce pochodzenia roślinnego i zwierzęcego	55,6	50,8	47,0	46,2
VI. Materiały budowlane	0,0	0,0	0,3	0,3
VII. Środki żywności	27,3	29,6	33,2	23,3
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960, tab. VII

Udział surowców pochodzenia roślinnego i zwierzęcego wahał się w przedziale od 55,6% w 1929 roku do 46,2% w 1932. Wyraźnie widać również powolny wzrost eksportu maszyn i urządzeń do Niemiec. W 1932 roku ZSRR wyeksportował do Niemiec maszyny i urządzenia na ogólną sumę 7,2 mln rubli, co stanowiło 2,3% ogólnego eksportu radzieckiego do tego kraju. Podany wynik należy uważać za duże osiągnięcie młodego przemysłu radzieckiego, który już w tym okresie zaczynał konkurować (co prawda w niewielkim zakresie) z wyrobami niemieckimi na ich rynku wewnętrznym (Dobb 1948). Do najważniejszych artykułów radzieckiego eksportu do Niemiec w latach 1929–1932 należały futra, a ich udział w ogólnym

eksportcie do Niemiec wynosił: w 1929 roku – 24,0%, w 1930 – 18,0%, w 1931 – 18,9%, a w 1932 – 18,1%. Ważne miejsce w eksporcie w 1930 roku zajmowała pszenica (10,5%), spadło natomiast znaczenie eksportu jaj i masła. Ich udział w globalnym eksporcie do Niemiec w 1932 roku wynosił odpowiednio 1,4% i 7,0%. Również w niewielkim stopniu spadło znaczenie ropy naftowej, jej udział w eksporcie do Niemiec w 1932 roku kształtował się na poziomie 8,4%.

2. Stosunki handlowe ZSRR – Niemcy w latach 1933–1940

Z chwilą dojścia do władzy Hitlera nastawienie Niemiec do ZSRR znacznie się zmieniło. Wroga polityczna postawa Niemiec wobec ZSRR jeszcze bardziej zwiększyła trudności zbytu radzieckich towarów na rynku niemieckim. W rezultacie system kontyngentowania, stworzenie monopolistycznych organizacji importowych i szeregu innych przedsięwzięć polityki handlowej Niemiec doprowadziło do zlikwidowania klauzuli największego uprzywilejowania we wzajemnych obrotach (Torgowyje odnoszenija SSSR 1938, 141). Nic więc dziwnego, że eksport ZSRR do Niemiec zaczął szybko się obniżać. Tylko wznowienie porozumienia o rozrachunku w markach, dające niemieckiemu importerowi możliwość sfinansowania radzieckich dostaw w walucie niemieckiej, w pewnym stopniu sprzyjało radzieckiemu eksportowi do Niemiec, nie naruszając kontyngentu dewizowego postawionego do dyspozycji niemieckim przedsiębiorstwom. Jednak czynnik ten był zbyt słaby, ażeby zapobiec szybkiemu spadkowi eksportu ZSRR do Niemiec. Jedną z trudności, jaką napotkał ZSRR w obrotach z Niemcami, była konieczność spłaty olbrzymich kredytów z lat 1931–1932, kiedy to pasywne saldo bilansu handlowego z Niemcami wynosiło aż 2,5 mln rubli (wg kursu bieżącego), a ujemne saldo bilansu płatniczego było jeszcze większe. Urzeczywistnienie dużych płatności w krótkim okresie wymagało rozszerzenia eksportu, jednak rząd niemiecki nie robił prawie nic, aby ułatwić spłatę kredytów. Co prawda w 1933 roku zgodził się przyjąć dostawy w wysokości 140 mln RM na poczet spłaty kredytu, a w protokole z 20 marca 1934 stwierdził, że radziecki eksport powinien być doprowadzony do poziomu 200 mln RM, jednak protokół ten pozostał tylko czystą teorią i nie wprowadzono go w życie. Eksport radziecki do Niemiec napotkał na liczne przeszkody stawiane mu przez rząd niemiecki (Ginzburg 1937, 126). Takie stanowisko Niemiec pociągnęło za sobą zmniejszenie zakupów radzieckich w Niemczech. W 1933 roku import radziecki z Niemiec wynosił jeszcze 516 mln rubli, natomiast w 1934 spadł do 101 mln. Tak szybki spadek importu radzieckiego skłonił Niemcy do podjęcia w końcu 1934 roku rokowań z „torgpredstwem” ZSSR w Niemczech dotyczących warunków w dalszych stosunkach handlowych między obydwoma krajami. Rozmowy te zakończyły się 20 marca 1935 roku zawarciem nowego porozumienia między

radzieckim „torgpredstwem” a Rosyjskim Komitetem Gospodarki Niemieckiej o warunkach dostaw (Kuczyński/Witkowski 1947, 108). W nowych warunkach dostaw przewidziane zostały formalności przy składaniu zamówień, omawiane były wszelkie problemy związane z terminami dostaw, kontrolą jakości towarów oraz obowiązkami związanymi z usunięciem braków. Do tego porozumienia dołączono porozumienie o postępowaniu arbitrażowym.

Wkrótce po zawarciu porozumienia o warunkach dostaw zostało zawarte nowe porozumienie między „torgpredstwem” a rządem niemieckim (9 maja 1935). Porozumienie to przewidywało 5-letni kredyt na sumę 200 mln RM przeznaczony na zakup towarów niemieckich. Kredyt ten został udzielony przez Niemieckie Towarzystwo Dyskontowe, a stopa procentowa o 2,9% przewyższała oficjalną stopę Banku Rzeszy. Na podstawie poprzednich kredytów przedstawicielstwo handlowe ZSRR wystawiało weksle za dostarczane towary. W nowym porozumieniu z 9 maja przewidziano, że zamówienia na podstawie tego kredytu będą rozlokowane w przypadku cen do przyjęcia i spłacane gotówką na rachunek kredytowy (W. G. D. 1936). Porozumienie oprócz warunków kredytowych zawierało także postanowienia o sposobie wygasania bieżących obowiązków płatniczych i o wzajemnym obrocie towarowym.

W latach 1936 i 1937 w wyniku realizacji postanowień porozumienia z 9 maja 1935 roku nastąpił minimalny wzrost importu radzieckiego z Niemiec w porównaniu z latami 1934–1935 i osiągnął w 1936 roku wartość 245,4 mln rubli. W 1937 – mimo znacznego spadku w porównaniu z rokiem poprzednim – wielkość importu z Niemiec wynosiła 120,3 mln rubli i była większa niż w latach 1934–1935 (Glass 1936). Jednocześnie wystąpiły olbrzymie trudności ze zbytem radzieckich towarów na rynku niemieckim. Wiązało się to z faktem, iż radzieccy importerzy, aby sprowadzić z zagranicy jakikolwiek towar, musieli otrzymać pozwolenie przywozu. W związku z tym rząd radziecki podjął decyzję o zmniejszeniu eksportu do krajów, gdzie występowały trudności z otrzymaniem efektywnej waluty, popierając jednocześnie eksport swoich towarów do krajów, których waluta była swobodnie wymieniana na rynku światowym. W rezultacie eksport do Niemiec szybko się zmniejszał. W 1934 roku wynosił on 343 mln rubli, a w 1937 tylko 80,7 mln. W latach 1938–1939 tendencje spadkowe obrotów nasiliły się w wyniku wrogiej polityki rządu niemieckiego wobec ZSRR oraz wykorzystaniu stosunków handlowych do prowadzenia wzajemnej działalności szpiegowskiej. Import z Niemiec zmalał z poziomu 120,3 mln rubli w 1937 roku do 43,2 mln rubli w 1939, zaś eksport z 60,7 mln rubli w 1937 roku do 46,5 mln rubli w 1939. Ten olbrzymi spadek obrotów połączony ze spadkiem znaczenia Niemiec w radzieckim handlu zagranicznym został zahamowany dopiero pod koniec 1939 roku, co było rezultatem zbliżenia (sojuszu) polityczno-militarnego Niemiec i ZSRR (efekt układu Ribbentrop-Mołotow) (Torgowjje odnoszenija SSSR 1938, 143). Na podstawie układu politycznego doszło do podpisania umowy handlowej i kredytowej. Nastąpiło to 19 sierpnia

1939 roku. Ważnym uzupełnieniem umowy było porozumienie gospodarcze z 11 lutego 1940 roku, które przewidywało wzrost importu z ZSRR surowców przemysłowych i artykułów spożywczych oraz jednocześnie wzrost importu wyrobów gotowych z Niemiec. Zawarte porozumienie miało niewątpliwie duże znaczenie dla ZSRR i sprzyjało rozszerzeniu jego handlu zagranicznego (Pokrovskij 1947). Wzrost obrotów z Niemcami zrekompensował gospodarce radzieckiej straty, jakie poniosła ona w obrotach z Wielką Brytanią i Francją związane z anulowaniem radzieckich zamówień na tych rynkach w związku z niemożliwością otrzymania pewnej zapłaty.

Rezultatem zawarcia porozumienia z 11 lutego był znaczny wzrost wzajemnych obrotów i zdecydowane wysunięcie się Niemiec na 1. miejsce w obrotach handlu zagranicznego ZSRR. Import radziecki z Niemiec osiągnął w 1940 roku wartość 316,3 mln rubli, zaś eksport aż 555,9 mln. Zmiany zachodzące w wielkości obrotów handlowych między Niemcami i ZSRR w latach 1933–1940 przedstawia tabela 4.

Tabela 4. Obroty handlu zagranicznego ZSRR – Niemcy w latach 1933–1940 (w mln rubli)

Lata	Obroty	Eksport	Import	Saldo
1933	818,7	298,8	519,9	- 221,1
1934	443,2	343,0	100,2	+ 242,8
1935	305,8	230,2	75,6	+ 154,6
1936	338,2	92,8	245,4	- 152,6
1937	232,0	80,7	151,3	- 70,6
1938	115,4	64,7	50,7	+ 14,0
1939	88,8	46,5	42,3	+ 4,2
1940	872,2	555,9	316,3	+ 239,6

Źródło: Wnieszniaja 1960, tab. VII i VIII

Zmiany zachodzące w obrotach bardziej widoczne były w liczbach względnych niż absolutnych. W tabeli 5 za 100 przyjęto poziom obrotów z 1931 roku, kiedy osiągnęły one maksymalne rozmiary, zaś wielkość obrotów, eksportu i importu w latach 1933–1940 odniesiono do okresu bazowego.

Tabela 5. Dynamika handlu zagranicznego ZSRR – Niemcy w latach 1933–1940 (1931=100)

Lata	Obroty	Eksport	Import
1931	100,0	100,0	100,0
1933	43,5	66,2	36,3
1934	22,5	76,0	7,0
1935	16,2	51,0	5,3
1936	18,0	20,6	17,1
1937	12,3	17,9	10,6
1938	6,1	14,4	3,5
1939	5,3	10,3	3,0
1940	45,3	123,3	22,1

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych zawartych w tabelach

W związku z olbrzymim spadkiem obrotów, co wynika z danych zawartych w tabelach, Niemcy utraciły przodującą pozycję w obrotach handlu zagranicznego ZSRR. Miejsce i procentowy udział Niemiec w radzieckim imporcie i eksporcie w okresie 1933–1940 obrazuje tabela 6.

Tabela 6. Procentowy udział i miejsce Niemiec w obrotach handlu zagranicznego ZSRR w latach 1933–1940

Lata	Eksport		Import	
	Miejsce	Udział	Miejsce	Udział
1933	1	17,3	1	42,9
1934	1	23,5	2	11,4
1935	2	18,0	3	9,0
1936	3	8,6	1	22,8
1937	3	6,1	3	14,9
1938	3	6,3	4	4,9
1939	3	10,9	3	5,8
1940	1	52,1	2	29,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960

ZSRR tak jak w poprzednich latach, z wyjątkiem dwóch lat wielkiego kryzysu 1931–1932, nie odgrywał większej roli w obrotach Niemiec, a jego udział w eksporcie tego kraju wahał się w przedziale od 2,7% w 1936 roku do 0,6% w 1939, zaś w imporcie Niemiec od 5,2% w 1935 roku do 0,6% w 1939 i zajmował dalsze miejsce, ustępując bardzo wyraźnie mocarstwom zachodnim – Holandii, Wielkiej Brytanii, USA, Włochom oraz Szwecji. Jedynie w 1940 roku ZSRR wysunął się na 3. miejsce w niemieckim imporcie po Włoszech i Holandii z udziałem 7,8% i na 4. miejsce w eksporcie z udziałem 4,4% w niemieckim eksporcie. Struktura obrotów w latach 1933–1940 była podobna do struktury w okresach poprzednich (zob. tabela 7).

Tabela 7. Struktura towarowa importu ZSRR z Niemiec w latach 1932–1940 (w %)

Grupy towarowe	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940
I. Maszyny i urządzenia	64,1	63,1	60,9	82,7	80,1	61,8	82,0	49,5
II. Artykuły konsumpcyjne pochodzenia przemysłowego	0,3	0,1	4,0	0,2	0,1	1,4	0,0	0,3
III. Artykuły chemiczne	1,2	9,7	9,9	4,5	3,5	11,8	3,5	3,3
IV. Surowce mineralne, paliwa, metale	34,0	25,4	22,6	11,3	15,5	24,6	14,4	46,5
V. Surowce pochodzenia roślinnego i zwierzęcego	0,4	1,5	2,4	1,3	0,7	0,3	0,5	0,4
VI. Materiały budowlane								
VII. Środki żywności	–	–	–	–	–	0,1	–	–
VIII. Żywe zwierzęta	0,0	0,1	0,1	0,0	–	–	–	–
	0,0	0,0	0,1	0,2	0,1	–	–	0,0
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960, tab. VIII

Dominujące znaczenie w imporcie z Niemiec miały wyroby gotowe. Ich udział w globalnym imporcie osiągnął maksimum w 1936 roku, kiedy wynosił aż 82,7%. Najniższy udział odnotowano w 1940 roku – 49,5%. Niski udział maszyn i urządzeń w 1940 wynikał ze znacznego rozszerzenia importu surowców mineralnych, szczególnie rudy żelaza (23,6% ogólnego importu z Niemiec w 1940) oraz węgla kamiennego (20,2%). W grupie maszyn najważniejszą rolę odgrywały obrabiarki do metali, a największy udział w imporcie z Niemiec osiągnęły one w 1936 roku – 22,2%.

W radzieckim eksporcie do Niemiec w latach 1933–1940, podobnie jak w ostatnich latach wielkiego kryzysu, decydujące znaczenie miały surowce pochodzenia zarówno roślinnego, jak i zwierzęcego (Struktura handlu zagranicznego 1938). Spadł natomiast eksport artykułów spożywczych i został odbudowany dopiero w 1940 roku. Najważniejszymi artykułami wyeksportowanymi z ZSRR do Niemiec w latach 1933–1934 były futra (13,0% w 1934) oraz ropa naftowa i jej pochodne (8,9% w 1934). W latach 1935–1939 do najważniejszych artykułów eksportowych do Niemiec należały ropa naftowa i jej pochodne oraz tarcica drzewna (w 1938 – 36,2% eksportu ogółem). W 1940 roku, kiedy struktura eksportu radzieckiego do Niemiec uległa dużym przeobrażeniom, najważniejszymi artykułami wywożonymi były: jęczmień (24,5%), ropa naftowa (18,5%) i ponownie futra (17,8%). Strukturę towarową radzieckiego eksportu do Niemiec przedstawia tabela 8.

Tabela 8. Struktura towarowa eksportu radzieckiego do Niemiec w latach 1933–1940

Grupy towarowe	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940
I. Maszyny i urządzenia	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	–
II. Artykuły konsumpcyjne pochodzenia przemysłowego	4,2	1,1	0,6	1,7	1,8	2,5	2,3	0,1
III. Artykuły chemiczne	3,4	2,6	2,1	3,3	3,8	3,1	1,4	2,2
IV. Surowce mineralne, paliwa, metale	17,4	13,0	19,0	23,4	23,8	11,1	7,8	22,6
V. Surowce pochodzenia roślinnego i zwierzęcego	60,0	58,6	65,3	71,5	69,5	82,1	72,8	42,0
VI. Materiały budowlane	0,4	0,2	0,1	0,0	–	–	–	–
VII. Artykuły spożywcze	13,5	24,2	11,9	0,1	1,0	1,2	15,7	35,1
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960, tab. VII i VIII

3. Podsumowanie

W latach 1918–1940 Niemcy były największym partnerem handlowym ZSRR, o czym świadczył ich udział w ogólnych obrotach tego kraju. W tamtym czasie ogólne obroty handlowe ZSRR (eksport oraz import) wynosiły 68 814 mln rubli (kurs z 1950 roku), z czego na Niemcy przypadało 15 644 mln rubli, co stanowiło 22,7%. Dla porównania na znajdującą się na 2. miejscu Wielką Brytanię przypadała kwota 12 237 mln rubli, a udział w ogólnych obrotach wynosił 17,8%. Szczególną

rolę odgrywały Niemcy w radzieckim imporcie. W całym okresie 1918–1940 przywieziono z Niemiec towary na łączną sumę 9067 mln rubli, co stanowiło 26,0% ogólnego radzieckiego importu. Wśród produktów importowanych z Niemiec najważniejszą pozycję zajmowały maszyny i urządzenia. Ich import w omawianym czasie wynosił aż 4832 mln rubli, co równało się 53,3% całego radzieckiego importu z Niemiec i 41,4% całego importu tej grupy, tj. maszyn i urządzeń. Szczególną rolę odgrywał import maszyn i urządzeń z Niemiec w pierwszych latach odbudowy i uprzemysłowienia kraju, przyczyniając się do szybkiego wzrostu potencjału gospodarczego ZSRR, a przede wszystkim do rozwoju radzieckiego przemysłu ciężkiego (Eichhorn, 1930, 80–92).

W eksporcie Niemcy znajdowały się na 2. miejscu, ustępując Wielkiej Brytanii, której udział w radzieckim eksporcie wynosił 24,9%, podczas gdy udział Niemiec w całym okresie 1918–1940 kształtował się na poziomie 19,4%. Niemcy były dużym odbiorcą radzieckich środków żywności (ponad 44,0% całego eksportu radzieckiego tej grupy w omawianym czasie) oraz surowców pochodzenia roślinnego i zwierzęcego (13,8% eksportu tej grupy i 45,1% całego radzieckiego eksportu do Niemiec). W gospodarce niemieckiej obrotu handlowe z ZSRR nie odgrywały tak dużej roli i jedynie w okresie wielkiego kryzysu, a szczególnie w latach 1931–1932 oraz w okresie 1939–1940, ZSRR był ważnym partnerem handlowym Niemiec (Kuczyński/Witkowski 1947). Różne znaczenie obrotów wynikało z miejsca, jakie zajmował handel zagraniczny w gospodarce obu krajów. W gospodarce niemieckiej odgrywał on istotną rolę (ok. 25% całej produkcji było realizowane na rynkach zagranicznych), natomiast dla gospodarki ZSRR handel zagraniczny miał znikome znaczenie. Malowało ono wraz z szybkim podnoszeniem własnego potencjału gospodarczego, co należy uznać za swego rodzaju paradoks. Udział handlu zagranicznego w tworzeniu dochodu narodowego wynosił w ZSRR tylko ok. 5%.

Bibliografia

- 50 let (1967), 50 let sowietskoj torgowli. Moskwa.
ANDERS, R. (1928), *Der Handelsverkehr der UdSSR mit Deutschland*. Berlin.
BARSZCZEWSKI, W. (1930), Dumping sowiecki. W: *Przegląd Gospodarczy*. 21, 890–894.
BETTELHEIM, CH. (1950), *L'Economic sovietique*. Paris.
BOBROWSKI, C. (1928), Problem industrializacji w ZSRR. W: *Przemysł i Handel*. 51, 2106–2110.
CIEPIELEWSKI, J./KOSTROWICKA, I./LANDAU, Z./TOMASZEWSKI, J. (1970), *Historia gospodarcza świata XIX i XX wieku*. Warszawa.
DOBB, M. (1948), *Soviet economic development*. London.
FABIERKIEWICZ, W. (1926), *Rosja współczesna*. Warszawa.
GINZBURG, A. (1937), *Wnieszniaja torgowla SSSR*. Moskwa.
GLASS, S. (1928), Kierunki handlu zagranicznego Niemiec (1925–1927). W: *Przegląd Gospodarczy*. 8, 373–377.
GLASS, S. (1928A), Dziesięciolecie sowieckiego monopolu handlu zagranicznego. W: *Przegląd Gospodarczy*. 11, 539–542.
GLASS, S. (1936), Sprawa parytetu waluty sowieckiej. W: *Przegląd Gospodarczy*. 2, 54–57.

- GLASS, S. (1937), Nowa konstytucja i ustrój gospodarczy ZSRR. W: *Przegląd Gospodarczy*. 2, 44–47.
- GLASS, S. (1938), XX-lecie sowieckiego monopolu handlu zagranicznego. W: *Przegląd Gospodarczy*. 14, 568–571.
- Gospodarka (1950), *Gospodarka narodowa ZSRR (cz. I)*. Warszawa.
- GRABSKA, W. (1964), *Ekspansja Niemiec na Wschód*. Wrocław.
- HICHHORN, L. (1930), *Die Handelsbeziehungen Deutschlands zur Sowjetrussland*. Rostock.
- J. S. (1930), Rosja dzisiejsza jako importer. W: *Polska Gospodarcza*. 10, 452–453.
- JURKIEWICZ, J. (1966), Niektóre problemy stosunków polsko-radzieckich w okresie międzywojennym 1918–1939. W: *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich*. Studia i materiały. Warszawa, 18–38.
- KLEER, J. (1967), *ZSRR – pół wieku przemian gospodarczych*. Warszawa.
- Koncesje (1924), *Koncesje w Rosji Radzieckiej*. W: *Przegląd Gospodarczy*. 13, 593–594.
- KOROLENKO, A. S. (1954; 1959), *Torgowyje dogowory i sogłaszenija SSSR z inostrannymi gosudarstwami*. Moskwa.
- KOWAN, I. (1967), Prawowoje soderżanije dekreta o nacjonalizacji wnieszniej torgowli. W: *Wnieszniaja Torgowla*. 4, 13–14.
- KUCZYŃSKI, J./WITKOWSKI, G. (1947), *Die deutsch-russischen Handelsbeziehungen in den letzten 150 Jahren*. Berlin.
- LINIECKIJ, E. (1925), *Ekonomika i planirowanije sowietskoj torgowli*. Moskwa.
- MAINZ, K. (1930), *Die Auswirkungen des Aussenhandelsmonopols auf die deutsch-sowjetrussischen Wirtschaftsbeziehungen*. Berlin.
- MISZUSTIN, D. (1938), *Wnieszniaja torgowla i industrializacja SSSR*. Moskwa.
- OTMAR BERSON, J. (1933), *Nowa Rosja. Na przełomie dwóch piatyletek*. Warszawa .
- PATOLICZEW, N. (1968), *Piatdziesiat let sowietskoj wnieszniej torgowli*. W: *Wnieszniaja Torgowla*. 4, 4–14.
- POKROVSKIJ, M. (1947), *Wnieszniaja torgowla i wnieszniaja torgowaja politika Rossii*. Moskwa.
- RINGMAN, A. (1928), *Rozwój eksportu rosyjskiego*. W: *Przemysł i Handel*. 5, 195–198.
- ROSIENKO, I. A. (1965), *Sowietsko-germanskije odnoszenija 1921–1922*. Leningrad.
- RUBINSZTEJN, N. (1953), *Wnieszniaja politika sowietskiego gosudarstwa 1921–1925*. Moskwa.
- SCHWARZ, A. (1958), *Russia's Soviet Economy*. Englewood Cliffs.
- SHOTWELL, J. T. (1945), *Poland and Russia 1919–1945*. New York.
- SKRZYWAN, S. (1925) *Bilans handlowy Rosji Sowieckiej*. W: *Przegląd Gospodarczy*. 7, 371–374.
- SKRZYWAN, S. (1925A), *Zagadnienia handlu zagranicznego w Rosji*. W: *Przegląd Gospodarczy*. 24, 1451–1453.
- SMIRNOV, A. M. (1960), *Mieždunarodnyje waliutnyje i kreditnyje odnoszenija SSSR*. Moskwa.
- Soviet (1953), *Soviet Economic Growth*. Evanston (Ill.).
- Stan (1928), *Stan traktatów handlowych Niemiec*. W: *Przegląd Gospodarczy*. 2, 49–50.
- Statistisches Buch (1914), *Statistisches Buch fuer das Deutsche Reich* Berlin.
- Statistisches Buch (1927), *Statistisches Buch fuer das Deutsche Reich 1924–1926*. Berlin.
- Statistisches Buch (1935), *Statistisches Buch fuer das Deutsche Reich 1934–1935*. Berlin.
- STRUMILIN, S. (1962), *Problemy socjalizmu i komunizmu w ZSRR*. Warszawa.
- STRUMTAHL, A. (1937), *Die große Krise*. Zürich.
- STUDNICKI, W. (1928), *Z powodu pertraktacji handlowych niemiecko-sowieckich*. W: *Przegląd Gospodarczy*. 17, 654–659.
- SZELIGA, Z. (1967), *Gospodarka ZSRR na tle gospodarki świata*. Warszawa.
- SZYSZKIN, W. A. (1969), *Sowietskoje gosudarstwo i strany Zapada w 1917–1925 gg*. Leningrad.
- TIMOFIEJEW, W. (1967), *Istoriczeskoj opyt gosudarstwiennojj monopolii wnieszniej torgowli SSSR*. W: *Wnieszniaja torgowla*. 7, 24–30.
- Torgowyje odnoszenija (1938), Torgowyje odnoszenija SSSR s kapitalistycznymi stranami*. Moskwa.

- USZAKOW, W. B. (1958), *Wnieszniaja politika Germanii w pieriod Weimarskiej Respubliki*. Moskwa.
- WINOGRADOW, W. M. (1957), *Wnieszniaja torgowla SSSR s kapitaliczeskimi stranami*. Moskwa.
- Wnieszniaja (1960), *Wnieszniaja torgowla SSSR za 1918–1940*. Moskwa.
- Wywóz (1930), *Wywóz zbożowy ZSRR*. W: *Przegląd Gospodarczy*. 5, 224–225.
- Z. (1929), *Sowiecka taryfa celna*. W: *Przemysł i Handel*. 25, 1110–1114.
- ZOŁOTARJEW, W. I. (1967), *Osnownyje etapy razwitija wnieszniej torgowli SSSR 1917–1967*. W: *Woprosy Istorii*. 8, 30–48.

